

О. КОВАЛЕВСЬКА

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ, ОСВІТЯНИН, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

24 травня — 180 років від дня народження І. В. Вернадського

«**Ц**е була, безперечно, прекрасна людина. Він був дуже гарячий і запальний, особливо в молодості, але був людиною ясного розуму, чудово ніжної, м'якої душі; йому бракувало тільки сили і наполегливості в характері, і цей недолік мав на нього великий вплив», — так писав про свого батька — Івана Васильовича Вернадського — наш видатний співвітчизник, славетний природознавець В. І. Вернадський.

Велична постать В.І. Вернадського традиційно перебуває в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте в цій родині було ще чимало непересічних особистостей, життя і творча діяльність яких гідна ретельного вивчення. Зокрема, велику наукову спадщину залишив після себе І. В. Вернадський (1821—1884) — педагог, вчений-економіст, фахівець у галузі цивільного і фінансового права, відомий громадський діяч.

Іван Васильович народився 24 травня 1821 р. (за старим стилем) у Києві в родині статського радника, кавалера імператорських орденів Василя Івановича Вернадського.

Існує кілька версій щодо історії родоvodu Вернадських. Згідно з першою, його пращури прийшли у Запоріжжя з Італії або Мальти, про що свідчить корінь прізвища (Vernasca, Vernazzi, Verna). А професор М. О. Максимович, знавець минувшини України, висловив думку, що пращури Вернадських мають литовське походження¹.

Принаймні за сімейною легендою, ще за часів визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким литовський шляхтич Верна перейшов на бік козаків і разом з ними боровся проти польської шляхти. Вважається, що саме цей Верна, який згодом був схоплений та страчений поляками, і започаткував рід Вернадських.

У 1775 р. після скасування Катериною II Запорізької Січі, один з нащадків Верни — Іван Никифорович Вернацький — втік до великого селища Церковщини Березнинсько го повіту Чернігівського намісництва, де став священиком. Його старший син Василь, майбутній батько Івана Васильовича, закінчив медичний факультет університету і працював фельдшером. Брав участь у війсьній кампанії 1799 р. — славнозвісному поході на чолі з Олександром Суворовим до Італії, згодом потрапив у полон до французів. При цьому трапилася дивовижна подія: за те, що лікар Вернацький однаково уважно ставився як до російських, так і до французьких поранених, Наполеон I нагородив його орденом Почесного легіону.

Василь Іванович повернувся до Росії у травні 1800 р. на чолі шпиталю з 1000 чоловік. Незабаром Василь Іванович вступив до Московської медичної академії, а по її закінченні служив військовим лікарем у різних полках та госпіталях. Згодом одружився з Катериною Яківною Короленко (1781—1884), родина якої теж походила з малоросійської шляхти. Подружжя оселилося у Києві, де 24 травня 1821 р. у них народився син Іван.

Спочатку освітою юнака займався Федір Спиридонович Шимкевич (1802—1843) — філолог, вихованець Київської духовної академії, відомий як автор «Корнеслова русского языка, сравненного со всеми главными славянскими наречиями и 22 иностранными языками», надрукованого у 1842 р., за що був нагороджений Демидовською премією. У 10 років Іван вступає до вищого відділення Київського повітового духовного училища, потім стає «вільноприходящим» учнем 3-го класу І-ї Київської гімназії. Невдовзі за успіхи у навчанні його зараховують на казенний кошт до Благородного пансіону, відкритого при І-й гімназії.

30 вересня 1837 р., з дозволу попечителя Київського навчального округу, не скінчивши повного курсу гімназії, який включав тоді сім класів, Іван Вернадський достроково складає іспити до Університету Св. Володимира. І його приймають до Інституту казеннокоштных студентів на І відділення філософського факультету.

В університеті він навчається вельми успішно. Зокрема, одержує золоту медаль за працю під назвою «Изложить и критически рассмотреть замечательные мнения народов и мыслителей о состоянии человеческих душ за гробом»². Інший його студентський твір («О полонизмах в русском языке») проф. М.О.Максимович — перший ректор Університету Св. Володимира — пропонує надрукувати та розіслати по училищах округу ³.

У 1841 р. Іван Вернадський закінчує університет Св. Володимира із ступенем кандидата філософії і одержує призначення до Кам'янець-Подільської губернської гімназії на посаду старшого вчителя російської словесності.

Через рік його переводять до II-ї Київської гімназії на таку ж посаду. Крім цього, він ще виконував обов'язки секретаря педагогічної ради.

Згідно із Статутом 1842 р. в Університеті Св. Володимира з'явилися нові кафедри. Серед них була і кафедра політичної економії і статистики, котра залишалася вакантною аж до 1846 року.

Для заміщення вакантних посад науковцями існувала практика їх відрядження за кордон з метою поповнення знань та набуття досвіду. Відділення філософського факультету прийняло рішення щодо підготовки викладача на заміщення вакантної посади професора політичної економії і статистики. Своїм кандидатом Рада факультету обрала вчителя II Київської гімназії Івана Васильовича Вернадського.

Для вдосконалення в галузі філософії, історії, права, політичної економії і статистики та інших наук його відрядили на три роки до Берліна, Гейдельберга та інших міст Німеччини, Франції, Бельгії, Голландії, Англії, Швейцарії та Італії. Так волею долі Іван Васильович став економістом.

Під час трирічного перебування за кордоном він відвідував лекції відомих берлінських професорів, оволодіваючи знаннями з економіки, статистики, філософії, історії та політичних наук, теології тощо.

У Парижі він уважно стежив за читаннями видатного фахівця з політичної економії Ж.Бланкі, економіста Мішеля Шевальє тощо, відвідував економічні дебати.

В Англії молодий науковець займався не стільки теорією науки, скільки суспільно-державною її стороною. Він знайомився з економічними установами, вивчав систему

законів про бідних, відвідував робочі будинки (workhouses), аналізував стан англійської промисловості і торгівлі. Саме в цей період визначилося коло його інтересів як економіста, котрий практичними проблемами цікавився більше, ніж теорією науки.

У 1846 р. Вернадський приїздить до Петербурга, де складає іспит на ступінь магістра політичної економії і статистики і одержує призначення на посаду ад'юнкта в Університеті Св. Володимира.

Проте до Києва він їде не одразу. Невдовзі після складання магістерського іспиту захищає магістерську дисертацію «Про теорию потребностей» і повертається до Києва у званні ад'юнкта. Тут починає викладати політичну економію і статистику. При підготовці своїх лекцій він використовує твори А. К. Шторха, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, К. Небеніуса, А. Сміта, Ф. Шуберта, «батька статистики» Л. Кетле.

У 1849 р. у Москві І. В. Вернадський складає докторський іспит і захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, політичної економії та статистики на тему «Критико-историческое исследование об италиянской политико-экономической литературе до нач. XIX в.». На той час вченому виповнилося лише 28 років.

Після захисту дисертації Іван Васильович повертається до Києва, де за поданням Ради Університету його затверджують екстраординарним професором кафедри політичної економії і статистики.

Того ж року вчений подав до Ради Університету для опублікування «Начальные основания политической экономии». У 1850 р. Рада Університету ухвалила надрукувати цей твір за казенний кошт. Але, на жаль, у зв'язку з переводом Івана Васильовича на інше місце роботи ця праця так і не побачила світ.

У 1850 р. Іван Васильович одружується з Марією Миколаївною Шигаєвою (1831—1860), яка відіграла значну роль у його житті. До того ж вона й сама була відомою постаттю в економічній науці Росії XIX ст. Народилася М. М. Шигаєва від шлюбу дійсного статського радника Миколи Петровича Шигаєва та Єлизавети Петрівни Уварової у Санкт-Петербурзі. Дуже рано Марія залишилася без матері. Батько зробив усе, щоб дочка здобула гарну освіту.

Одразу ж після одруження Іван Васильович та Марія Миколаївна переїхали до Москви. У 1851 р. у них народився син Микола. А в 1852р. надвірному раднику Вернадському було надано чин колезького радника.

Під керівництвом Івана Васильовича Марія Миколаївна вивчає англійську мову. А коли він починає перекладати з французької твір Льва Тенгоборського «Продуктивные силы России», бере активну участь у цій справі. Одночасно розпочинає переклад книги мадам Марріет «Понятия Гопкинса о народном хозяйстве», яка була видана в Москві у 1856 р. Це була її перша серйозна праця на літературній ниві. Вона по-справжньому захопилася ідеями політико-економічної науки і фактично присвятила себе їй всебічному вивченню, уважно прислухаючись при цьому до пропозицій та порад чоловіка. Після видання «Гопкинса» Марія Миколаївна почала перекладати «Иллюстрации политической экономии», твір міс Мартіно.

У 1852 р. І. В. Вернадський стає членом Московського товариства сільського господарства. Він зближується з відомим діячем освіти професором Т. М. Грановським,

під впливом якого розпочинає літературну діяльність. Друкує невеликі статті у літературно-політичному часописі «Русский вестник».

Мріючи про власну видавничу діяльність, Іван Васильович і вирішує переїхати до Петербурга, де для цього були великі можливості.

У Петербурзі він поступає на службу чиновником з особливих доручень V класу при міністрі внутрішніх справ і поринає у бурхливе столичне життя. Стає членом Вільного економічного товариства⁴ (а згодом — головою його політико-економічного комітету та головою комітету грамотності), членом Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ.

Влітку 1856 р. Вернадський як чиновник з особливих доручень їде у відрядження у поволзькі губернії. Він відвідує Рибінськ, Ярославль, Кострому, Нижній Новгород, Чебоксари, Казань, Саратов, Астрахань. Метою поїздки було економічне обстеження, збирання повних відомостей про заробіток та промисел «робітничих класів» поволзьких губерній, зокрема бурлаків. По закінченні відрядження всі свої спостереження, висновки та рекомендації Іван Васильович виклав у звіті «Исследования о бурлаках», сповненому відвертого співчуття до тяжкої долі бурлаків.

На початку 1857 року Іван Васильович вирушив до Відня на Міжнародний статистичний конгрес. Своєю блискучою доповіддю молодий вчений привернув до себе увагу учасників конгресу, і його було обрано Почесним членом Центрального статистичного комітету у Брюсселі та почесним членом Лондонського статистичного товариства (1858).

Повернувшись з Відня, Іван Васильович розпочав видання щотижневика, який спершу мав назву «Экономический Указатель», а згодом — «Указатель Политико-экономический» і виходив з додатком «Экономист». У цих виданнях обговорювалася доля селянського общинного життя, питання, пов'язані із звільненням кріпаків, обстоювалися та обговорювалися принципи економічного лібералізму, свободи торгівлі тощо. «Экономический Указатель» мав типово просвітницьке та антикріпосницьке спрямування.

І. В. Вернадський був переконаним противником кріпацтва. Сам ніколи не мав кріпаків, і коли одержав як придане за дружиною маєток з кріпаками, то відразу ж їх звільнив.

Під час підготовки реформ 1861 року на засіданнях Політико-економічного комітету Іван Васильович брав участь в обговоренні питань, пов'язаних із звільненням селян, виступав проти поміщицьких проєктів звільнення селян шляхом великих викупів. Він намагався довести правомірність доходів усіх прошарків суспільства. Та водночас робив спробу на основі трудової теорії вартості дати пояснення джерелам прибутків у буржуазному суспільстві.

Ще наприкінці 1857 року Іван Васильович знайомиться з редколегією журналу «Современник», на чолі якого стояли М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов. Між «Современником» та «Экономическим Указателем» почалася бурхлива полеміка з приводу селянського питання. Негативне ставлення авторів економічного часопису до соціалізму, общинного землеволодіння, відвертий захист капіталізму і принципів економічного лібералізму стали приводом для критичних статей Чернишевського («Современник», № 9, 11).

Активну участь брала у журналі і його дружина.

Однак тяжка хвороба сина Миколи, а згодом і власна хвороба, перервали її літературну діяльність. До кінця 1858 р. вона завершила переклад твору Й. Гарньє «Начало финансов». Останньою її працею був «Опыт популярного изложения основных начал политической экономии». Марія Миколаївна померла від туберкульозу 12 жовтня 1860 р. у Гейдельбурзі на 29-му році життя.

1857 р. конференція Головного педагогічного інституту, де Іван Васильович Вернадський викладав курс політичної економії та статистики, обрала його ординарним професором. При цьому він зберігав і попередню посаду чиновника з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ. Але у 1859 р. Головний педагогічний інститут був скасований, і Іван Васильович якийсь час залишався поза штатом. У цей період він був членом статистичного відділу центрального статистичного комітету, членом комісії при міністерстві фінансів про земські банки, комісії для перегляду системи податків та зборів, виконував інші обов'язки при різних комісіях і міністерствах.

У 1861 р. поновилася професорська діяльність Вернадського. Його призначили викладачем фінансового права Олександрійського ліцею. А з 1863 р. у званні професора він викладав тут і політичну економію. Протягом семи років Ліцей мав у його особі досвідченого і добре підготовленого викладача двох важливих предметів старшого курсу.

У квітні 1862 р. Іван Васильович одружується з Ганною Петрівною Константинович (1837—1898), яка була кузиною покійної Марії Миколаївни Вернадської. Рід Константиновичів, як і рід Короленків та Вернадських, належав до малоросійської шляхти.

Ганна Петрівна була молодшою в сім'ї. Народилася вона у Києві, кілька років співала у хорі композитора М. О. Балакірева.

Вона, як і Іван Васильович, добре знала українську мову. Пізніше у своїх спогадах Володимир Іванович Вернадський писав: «Мати, дуже музична, з великим голосом (меццо-сопрано) чудово співала українські пісні; бували вдома і хоріві співи».

Після одруження родина Вернадських переїхала до Петербурга, де в 1863 р. народився син Володимир, а в 1864 — сестри-близнюки Ольга і Катерина.

У 1866 р. Івана Васильовича обирають і затверджують членом Ради Олександрійського ліцею, а у 1867 р. він залишає посаду чиновника з особливих доручень при МВС.

У 1867 р. напружена науково-викладацька та громадсько-політична діяльність Івана Васильовича була раптово перервана. У нього стався напад страшної хвороби, після якого він позбавився можливості добре говорити. Це трапилося під час засідання політико-економічного комітету Вільного економічного товариства, де Вернадський був головою, під час його промови.

Літо 1868 року Іван Васильович разом з родиною провів у станиці Пластиково Рязанської губернії, де відновлював сили після хвороби.

Восени того ж року його призначають управляючим конторою Державного банку у Харкові. Згодом він обіймає також посаду голови Товариства взаємного кредиту і помічника голови Харківського статистичного комітету в чині дійсного статського радника.

Крім того, Вернадський багато працює над відкриттям земельних банків на півдні; завдяки його старанням були засновані земельні банки у Полтаві та Харкові.

У харківський період у гостинному домі Вернадських часто бували професор Харківського університету Д.І. Качановський, відома діячка народної освіти Х. Д. Алчевська, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко.

25 вересня 1874 р. родина Вернадських пережила страшне горе. У віці 23 років помер син Микола, який тільки-но закінчив юридичний факультет Харківського університету. Це був дуже обдарований, талановитий художник, поет, котрий цікавився філософією та історією, на якого родина, особливо батько, покладали великі надії. Іван Васильович був у відчаї.

У 1876 р. він залишає службу і повертається до Петербурга, маючи на меті поновити свою журналістську діяльність. Згодом починає видавати «Биржевой указатель», друкуючи його у власній друкарні «Словянская печатня». (До речі, в ній певний час працював коректором В. Г. Короленко.) Крім того, Іван Васильович відкриває у Петербурзі «Магазин-книжник» з пільговим продажем книг для місцевих покупців.

На початку 1881 р. у Івана Васильовича стався другий критичний напад хвороби, який паралізував його: «...Почалося болоче, повільне вмирання, яке перевернуло все життя, — три роки. Поступово він втрачав спроможність ходити, писати, але зберігав до кінця здатність мислити...»⁵.

27 березня 1884 року у Петербурзі на 63-му році життя Іван Васильович Вернадський помер. Його поховали в Олександро-Невській лаврі на Нікольському цвинтарі.

Майже всі петербурзькі газети того часу відгукнулися на цю сумну подію. Про І.В. Вернадського писали як про видатного вченого, яскраву, талановиту, надзвичайно людяну особистість.

Час підтвердив значення усього зробленого І. В. Вернадським для російської та української науки, для розвитку світової економічної думки середини XIX ст. На жаль, сучасному читачеві дуже мало відомо про цього непересічного дослідника в галузі політичної економії, статистики, митно-тарифної політики, міжнародно-політичних та економічних проблем тогочасної Європи. Його стислу біографію можна знайти хіба що в радянській довідково-енциклопедичній літературі, де він критично оцінюється як противник соціалізму і колективного землеволодіння. Згадується він також у контексті біографічних праць, присвячених його сину — всесвітньо відомому вченому-природознавцю В.І. Вернадському. Втім, і його власна наукова спадщина заслуговує на визнання як цілком самодостатній внесок у розвиток вітчизняної наукової думки. Саме тому всі факти, пов'язані з життям і творчістю І. В. Вернадського, — це цінні сторінки історії нашої науки.

Автор висловлює щире подяку співробітникам Інституту рукописів та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського за допомогу, надану при написанні статті.

© *КОВАЛЕВСЬКА Оксана Федорівна. Здобувач вченого ступеня кандидата юридичних наук. Співробітник відділу історико-політологічних досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Київ). 2001.*

---

¹ [\[до тексту\]](#) В. И. Вернадский. Из воспоминаний // Институт архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІА НБУВ). — Ф.34, оп.1, сп. № 4, арк.3.

² [\[до тексту\]](#) Академические списки имп. Университета Св. Владимира (1834—1884). — К., 1884. — С.52.

³ [\[до тексту\]](#) Владимирский-Буданов М. Ф. История университета Св. Владимира. — К., 1884. — Т.І.— С.152.

⁴ [\[до тексту\]](#) Перше російське наукове товариство, що було засноване 1765 р. у Петербурзі. Видало перше статистико-географічне дослідження Росії, сприяло впровадженню у сільське господарство нової агротехніки, організувало обговорення господарських проблем. Див. детальніше: «История Вольного экономического общества с 1765—1865», сост. по поручению общества секретарем его А. И. Ходневым (1865); «Исторический очерк 25-летней деятельности Имп. Вольного экономического общества с 1865—1890», сост. Бекетовым А. Н.

⁵ [\[до тексту\]](#) Мочалов И.И. В.И. Вернадский. — М.— 1982.— С.39.